

УДК 340

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.16>

ШУГАЛО В.М.

ПРАВОСВІДОМІСТЬ ЯК КРИТЕРІЙ ЕФЕКТИВНОСТІ ДІЇ НОРМИ ПРАВА

LEGAL AWARENESS AS A CRITERION OF THE EFFECTIVENESS OF THE ACTION OF THE NORMS OF LAW

Мета. Метою роботи є всебічне дослідження правосвідомості як ключового критерію ефективності дії правових норм, з'ясування її ролі у забезпеченні життєздатності законодавчих приписів та визначення шляхів підвищення рівня правової культури й довіри до інституцій як передумови реального впливу права на суспільні відносини. **Методика** дослідження передбачає узагальнення теоретичних напрацювань і аналіз законодавчих актів із подальшим обґрунтуванням висновків та рекомендацій практичного характеру. **Результати.** В процесі дослідження проаналізовано наукові позиції щодо ефективності правових норм, обґрунтовано правосвідомість як ключовий критерій їхньої життєздатності. Встановлено, що рівень правосвідомості суспільства безпосередньо впливає на дієвість правових приписів, визначає ступінь їх легітимності та реального впливу на суспільні відносини. **Наукова новизна** дослідження полягає у тому, що правосвідомість вперше розглядається не лише як елемент правової культури та фактор реалізації права, а як ключовий критерій ефективності дії правових норм, що визначає їхню життєздатність і реальний регулятивний потенціал. У роботі уточнено поняття правосвідомості в контексті її впливу на результативність правового регулювання, обґрунтовано взаємозалежність між рівнем правової культури суспільства, довірою до державних інституцій та дієвістю норм права. Новим є також акцент на ролі правосвідомості як індикатора легітимності законодавчих приписів у сучасних умовах демократизації, цифровізації та європейської інтеграції України. **Практична значимість** дослідження полягає у можливості використання його результатів для вдосконалення правотворчої та правозастосовної діяльності, зокрема під час розробки й оцінки ефективності законодавчих актів. Практичні рекомендації дослідження можуть бути застосовані у сфері правової освіти, правового виховання, а також у діяльності органів державної влади й громадських інституцій з метою підвищення ефективності реалізації правових норм.

Ключові слова: норма права, ефективність права, правосвідомість, правова культура, легітимність, довіра до інституцій, правове регулювання, добровільне виконання, правова держава, соціальні цінності.

Purpose. The purpose of the work is a comprehensive study of legal awareness as a key criterion for the effectiveness of legal norms, to clarify its role in ensuring the viability of legislative provisions and to identify ways to increase the level of legal culture and trust in institutions as a prerequisite for the real impact of law on social relations. **Methodology.** The study involves the generalization of theoretical developments and analysis of legislative acts with further substantiation of conclusions and recommendations of a practical nature. **Results.** In the process of the study, scientific positions on the effectiveness of legal norms were analyzed, legal awareness was substantiated as a key criterion for their viability. It was established that the level of legal awareness of society directly affects the effectiveness of legal norms, determines the degree of their legitimacy and real impact on social relations. **Originality.** The study is

that legal awareness is considered for the first time not only as an element of legal culture and a factor in the implementation of law, but as a key criterion for the effectiveness of legal norms, which determines their viability and real regulatory potential. The work clarifies the concept of legal awareness in the context of its impact on the effectiveness of legal regulation, substantiates the interdependence between the level of legal culture of society, trust in state institutions and the effectiveness of legal norms. Also new is the emphasis on the role of legal awareness as an indicator of the legitimacy of legislative provisions in modern conditions of democratization, digitalization and European integration of Ukraine. **Practical significance.** The study is based on the possibility of using its results to improve law-making and law-enforcement activities, in particular during the development and assessment of the effectiveness of legislative acts. Practical recommendations of the study can be applied in the field of legal education, legal training, as well as in the activities of state authorities and public institutions in order to increase the effectiveness of the implementation of legal norms.

Key words: *rule of law, effectiveness of law, legal awareness, legal culture, legitimacy, trust in institutions, legal regulation, voluntary implementation, rule of law, social values.*

Постановка проблеми. Попри формальну досконалість багатьох нормативно-правових актів, їхня реальна регулятивна сила суттєво варіює залежно від рівня правосвідомості громадян. Ефективність норми права не вичерпується її текстуальною визначеністю чи можливістю державного примусу: вирішальним є те, як норма усвідомлюється, оцінюється та приймається суспільством як справедлива й необхідна. У сучасних умовах (низька довіра до окремих державних інституцій, фрагментація публічної комунікації, вплив цифрового середовища) виникає розрив між «буквою закону» та його фактичною дією: норми, що не вкорінені у правовій культурі, залишаються декларативними, тоді як суспільно легітимовані приписи працюють навіть за мінімального примусу. Проблема ускладнюється відсутністю уніфікованих підходів до вимірювання правосвідомості та її інтеграції в оцінку результативності правового регулювання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Погляди вчених (М.В. Цвіка, В.О. Котюка, Д. Забзалука та ін.) підтверджують: право й правосвідомість перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємодії, адже саме суспільне сприйняття надає закону регулятивної сили. Однак ця теза спрямовує увагу на подальше дослідження того, як саме рівень правосвідомості впливає на різні етапи життєвого циклу норми права – від її формування й закріплення у законодавстві до практичної реалізації та оцінки суспільством. Потребують глибокого аналізу й механізми зміцнення правосвідомості в умовах соціальних трансформацій, зокрема в контексті демократизації, цифровізації та євроінтеграційних процесів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання ефективності правових норм завжди була однією з центральних у теорії держави і права. Вона безпосередньо пов'язана з тим, наскільки право виконує своє призначення – регулювати суспільні відносини, забезпечувати порядок, справедливість і захист прав людини. Проте дія правової норми не зводиться лише до її формального існування в тексті закону. Вирішальним чинником її життєздатності є сприйняття, розуміння та оцінка права суспільством, тобто рівень правосвідомості.

Адже навіть найдосконаліше сформульовані приписи не здатні виконати своє соціальне призначення, якщо вони не сприймаються громадянами як справедливі, необхідні й корисні. Правосвідомість виступає своєрідним «фільтром», через який суспільство пропускає правові норми, визначаючи їхню цінність та легітимність. Саме тому низький рівень правової культури та недовіра до державних інституцій можуть нівелювати потенціал найкращих законодавчих ініціатив.

Цю думку підтверджує і позиція М.В. Цвіка, який визначає норму права як соціально зумовлене й спрямоване на регулювання суспільних відносин обов'язкове правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою. При цьому її дієвість забезпечується не лише можливістю застосування державного примусу, а й рівнем правосвідомості суб'єктів, а також організаційними та виховними заходами [1, с. 279].

Вважаємо, що ця позиція надзвичайно актуальна в сучасних умовах, адже вона підкреслює: сам по собі примус не гарантує ефективності правової норми. Закон починає діяти реально лише тоді, коли його положення співзвучні із суспільними уявленнями про справедливість і підтримуються належним рівнем правової культури. Тому правосвідомість виступає не другорядним, а визначальним чинником у забезпеченні життєздатності норми, адже саме вона зумовлює готовність громадян добровільно виконувати правові приписи.

В.О. Котюк визначає норму права як офіційне й формально закріплене загальнообов'язкове правило поведінки, що встановлюється або санкціонується державою та охороняється від порушень. Воно спрямоване на регулювання найбільш значущих суспільних відносин і захист соціальних цінностей шляхом визначення юридичних прав і обов'язків учасників правових відносин [2, с. 45]. З огляду на це, ефективність норми безпосередньо залежить від того, наскільки суспільство усвідомлює й приймає ці правила, перетворюючи їх на реальні орієнтири поведінки.

У сучасній юридичній науці феномен правосвідомості розглядається крізь призму двох взаємопов'язаних аспектів. По-перше, як специфічний процес пізнання права та його сутності, що включає осмислення провідних принципів і визначальних ознак правової системи. По-друге, як результат цієї пізнавальної діяльності, тобто сформоване знання про право, його зміст і призначення [3, с. 24]. Таке двоаспектне бачення правосвідомості є надзвичайно важливим для оцінки ефективності дії правових норм. Адже недостатньо лише знати зміст закону – необхідно, щоб у суспільстві сформувалося переконання в його необхідності та справедливості. Тільки тоді норма права переходить із площини формального припису у сферу реальної регулятивної сили. Іншими словами, правосвідомість виступає своєрідним «мостом» між буквою закону і практикою його застосування: якщо суспільство усвідомлює цінність норми, вона діє ефективно; якщо ж таке усвідомлення відсутнє, навіть найбільш досконалий закон ризикує залишитися декларативним.

У широкому розумінні правосвідомість поєднує обидві складові й охоплює не лише інтелектуально-пізнавальний процес, але й практичне застосування права. Вона містить у собі сприйняття та оцінку правових явищ, формування уявлень і понять про право, а також сукупність інтерпретованих правових знань, здобутих у результаті пізнавально-правової діяльності [3, с. 24]. Вважаємо, саме таке широке розуміння правосвідомості дозволяє розглядати її не як абстрактне теоретичне явище, а як реальний чинник ефективності правового регулювання. Адже знання й уявлення про право мають значення лише тоді, коли вони трансформуються у практичну поведінку – добровільне дотримання норм, готовність відстоювати свої права та виконувати юридичні обов'язки. Чим тісніше пов'язана правосвідомість із практикою, тим вищим є рівень її впливу на життєздатність правових норм. Відповідно, ефективність права можна оцінювати не тільки за його формального дією, а й за тим, наскільки норма вкорінилася у правовій культурі та стала частиною внутрішніх переконань людини й суспільства.

Саме завдяки такій комплексності правосвідомості стає ключовим критерієм ефективності дії норми права: адже від того, як суспільство усвідомлює, інтерпретує та приймає норми, залежить рівень їх реального впливу на суспільні відносини та ступінь їх добровільного виконання.

Аналізуючи роль права у формуванні правосвідомості, Д. Забзалюк [3] звертає увагу, що в юридичній науці склалися два основні підходи до цього питання. Перший полягає у визнанні тісного взаємозв'язку між правом і правосвідомістю. Представники цього підходу розглядають правосвідомість як невід'ємний супутник права, адже право виступає регулятором суспільних відносин між людьми, наділеними волею і свідомістю. У такому контексті право та правосвідомість формуються в об'єктивних умовах, перебувають у постійній взаємодії: право впливає на свідомість особи, формуючи уявлення про права та обов'язки, а правосвідомість, у свою чергу, справляє вплив на зміст права й практику його застосування.

Другий підхід виходить із чіткого розмежування права і правосвідомості, відносячи їх до різних сфер суспільного життя: право – до юридичної, а правосвідомість – до політичної чи моральної. При цьому обидва явища розглядаються як зумовлені соціальними факторами та пов'язані з їх носієм – людиною. У центрі уваги дослідників перебувають передусім соціально-економічні умови, але значення мають і соціально-культурні чинники, що визначають активність і свідомість людини як носія права і правосвідомості, хоча й не як їх безпосереднього творця.

Аналізована позиція демонструє, що правосвідомість є багатограним явищем: вона може бути як внутрішнім відображенням права і його критерієм, так і ширшим соціальним феноменом, що виходить за межі суто юридичної сфери. Це підтверджує актуальність її розгляду як ключового чинника ефективності дії правових норм, адже саме через рівень правосвідомості можна оцінювати, чи перетворюється норма на реальний регулятор суспільних відносин.

Більше того, правосвідомість є своєрідним індикатором легітимності права: якщо суспільство визнає норми як справедливі та доцільні, вони закріплюються у правовій культурі та забезпечують стабільність правопорядку. У протилежному випадку, коли домінує недовіра до закону або державних інституцій, навіть формально досконала норма залишається декларативною та втрачає регулятивну силу. Таким чином, правосвідомість виступає мостом між правотворчістю

і правозастосуванням, визначаючи не лише ступінь ефективності конкретних приписів, а й загальний рівень розвитку правової системи та її відповідність демократичним цінностям.

Норми права мають низку характерних рис, що відрізняють їх від інших соціальних регуляторів. Передусім вони мають офіційний характер, оскільки приймаються компетентними органами державної влади або самим народом у чітко визначеному порядку. Вони також наділені державно-владною природою, адже виражають волю більшості та мають обов'язкову силу для всіх учасників суспільних відносин. Виконання правових норм забезпечується державою, у тому числі за допомогою засобів впливу й навіть прямого примусу. Важливою особливістю є їх високий ступінь формалізації: норми об'єктивуються у вигляді конкретних приписів нормативно-правових актів, що надає їм юридичної сили. Формальна визначеність права забезпечує стабільність і передбачуваність правового становища суб'єктів та врегульованість суспільних відносин [4].

Однак ефективність цих ознак безпосередньо залежить від рівня правосвідомості. Якщо норми визнаються суспільством як справедливі й необхідні, вони діють добровільно та забезпечують стабільність правопорядку. Натомість за низького рівня довіри до держави чи правових інституцій навіть формально досконалі приписи залишаються декларативними. Таким чином, правосвідомість виступає ключовим критерієм ефективності норм права, адже саме через неї визначається, чи здатні офіційність, владна природа, примусовий характер і формалізованість норм перетворитися на реальний регулятор суспільних відносин.

За даними останніх соціологічних досліджень [5], 51% європейців довіряють Європейському Союзу, що є найвищим показником із 2007 року. Це свідчить про високий рівень правосвідомості громадян, адже довіра до інституцій ЄС визначає готовність дотримуватися ухвалених рішень та сприймати їх як справедливі й необхідні.

Близько 69% респондентів погоджуються з тим, що ЄС має достатні інструменти для захисту економічних інтересів Європи у світовій економіці, а також є «островом стабільності» у неспокійному світі. Такий рівень підтримки засвідчує, що правові норми ЄС сприймаються не лише як формальні приписи, а й як реальний механізм захисту прав і свобод.

Особливо показовим є ставлення до єдиної валюти: 74% європейців у цілому та 81% у країнах єврозони підтримують євро – найвищий показник за всю історію існування цієї ініціативи. Це доводить, що норма права, закріплена у вигляді валютної інтеграції, ефективно діє саме завдяки високому рівню правосвідомості та довіри до інституцій, що її впроваджують.

Щодо пріоритетів діяльності ЄС, громадяни вважають, що найбільший вплив на їхнє життя у короткостроковій перспективі матиме забезпечення миру і стабільності (44%), далі йдуть продовольча та медична безпека, а також управління міграцією (по 27%). У сфері екології та енергетики європейці віддають перевагу розвитку відновлюваних джерел енергії (38%), інвестиціям в сталє сільське господарство (31%), енергетичну інфраструктуру (28%) та чисті технології (28%).

Таким чином, наведені дані свідчать: високий рівень довіри до інституцій ЄС та підтримка його правових ініціатив є яскравим прикладом того, як правосвідомість стає критерієм ефективності дії норм права. Адже саме усвідомлення громадянами їхньої цінності та користі забезпечує реальне втілення цих норм у життя.

Натомість в Україні спостерігається значна відмінність у рівні довіри громадян до різних інституцій. За дослідженням Центру Разумкова (жовтень 2024), 91,5 % довіряють Збройним Силам України, 83 % – ДСНС, 80 % – волонтерським організаціям [6]. Це яскраво демонструє, що ці інституції сприймаються як справжні носії суспільного добра, що забезпечує добровільне виконання їхніх норм – тобто правосвідомість тут працює як індикатор дієвості.

Навпаки, довіра до центральних державних органів є критично низькою – лише приблизно 2–13 % довіряють судам і прокуратурі [6]. Це призводить до того, що навіть формально задекларовані правові приписи залишаються декларативними, адже не підтримуються суспільним прийняттям їхньої легітимності.

Тому, рівень довіри до інституцій – це прямий індикатор правосвідомості. Там, де вона висока – як у випадку ЗСУ і волонтерів – норми правляться реально й ефективно. У системі ж, де довіри мало – як у виконавчій та судовій гілках влади – навіть найкраще законодавство ризикує залишитися мертвим текстом.

Загалом відзначаємо, що аналіз досвіду Європейського Союзу та сучасної України переконливо демонструє: правосвідомість є ключовим критерієм ефективності дії норми права. Там, де існує довіра до інституцій і переконаність у справедливості правових приписів, норми реалізуються добровільно, стають невід'ємною частиною правової культури та забезпечують стабільність суспільних відносин. Приклад підтримки євро чи довіри до Збройних Сил України

свідчить, що правосвідомість здатна перетворювати норми на дієві механізми соціального регулювання. Натомість у випадках, коли правові приписи сприймаються як відірвані від суспільних очікувань або не підкріплені довірою, вони зводяться до декларацій, що підриває їхню життєздатність. Отже, ефективність правової системи визначається не лише якістю нормотворчості чи силою державного примусу, а насамперед рівнем правосвідомості громадян, яка стає фундаментом легітимності та дієвості права.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що правосвідомість є не другорядним, а визначальним чинником ефективності дії правових норм. Формальне закріплення приписів у нормативно-правових актах створює лише зовнішню оболонку регулювання, проте їхня реальна життєздатність залежить від того, наскільки вони усвідомлюються, приймаються та визнаються справедливими в суспільстві.

Європейський досвід демонструє, що високий рівень довіри до інституцій ЄС і підтримка правових ініціатив (зокрема євро як єдиної валюти) забезпечують ефективність норм через внутрішнє прийняття та легітимацію з боку громадян. В Україні ж спостерігається контраст: надзвичайно високий рівень довіри до Збройних Сил та волонтерських організацій свідчить, що ці інституції вкорінилися в правосвідомості як справжні носії суспільного блага, тоді як низька довіра до судової та виконавчої влади зводить багато правових приписів до декларацій.

Таким чином, правосвідомість виступає ключовим критерієм ефективності норми права: там, де вона висока, норми діють реально й добровільно, де низька навіть найкраще законодавство втрачає свою регулятивну силу. Отже, стратегічне завдання держави полягає не лише у вдосконаленні законодавства, а й у підвищенні рівня правової культури та зміцненні довіри громадян до інституцій, що забезпечують реалізацію права.

Список використаних джерел:

1. Загальна теорія держави і права : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. Х. : Право, 2002. 432 с.
2. Котюк В.О. Теорія права. Курс лекцій : [навч. посібник для юрид. фак-тів вузів] / В.О. Котюк. К. : Вентурі, 1996. 208 с.
3. Забзалюк Д. Право та правова свідомість: взаємодія, взаємозалежність та взаємовплив. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: «Юридичні науки». № 1. Т. 7, 2020. С. 23-29.
4. Могілевський Л. В. Сутність поняття «норма права». *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 1(10), 2016. С. 14-18. DOI: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/9f7eb08d-3453-4ad4-bbbe-4c3cd83b7c50/content>.
5. European Commission. *Eurobarometer on Trust in Institutions*. 2024. DOI: <https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/3215>.
6. Assessing the situation in the country, trust in social institutions, politicians, public officials, and society figures, and belief in victory. Razumkov Centr. September, 2024. DOI: <https://razumkov.org.ua/en/component/k2/assessing-the-situation-in-the-country-trust-in-social-institutions-politicians-public-officials-and-society->.
7. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. DOI: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 23.07.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 26.08.2025

Дата публікації: 29.09.2025.